

واژه‌گزینی از گذشته نزدیک تا آینده دور

غلامعلی حدّاد عادل

با آن‌که وظایف و فعالیت‌های فرهنگستان زبان و ادب فارسی به یافتن معادل برای لغات و اصطلاحات خارجی محدود و منحصر نمی‌شود، عموم مردم و بسیاری از اهل علم تنها تصویر و تصویری که از فرهنگستان در ذهن خویش دارند معادل‌یابی برای الفاظ بیگانه یا، به اصطلاح رایج در فرهنگستان، واژه‌گزینی است. این سرمقاله را به ترسیم دورنمایی از کم و کیف واژه‌گزینی در فرهنگستان اختصاص داده‌ایم تا دانسته شود که فرهنگستان در راه واژه‌گزینی تا کجا پیش آمده و قصد دارد تا کجا پیش رود.

مقدمتاً خوب است اشاره کنیم که در باب برگرداندن لغات و اصطلاحات علمی و فنی خارجی به فارسی اتفاق نظر وجود ندارد. گروهی اصولاً چنین کاری را غیرلازم و کم‌فایده و حتی ناممکن می‌دانند و گروهی دیگر، برخلاف آنان، معتقدند باید واژه‌گزینی را به جدّ گرفت و، با یافتن و ساختن معادل‌های مناسب و دلپسند فارسی برای الفاظ بیگانه در حوزه علم و فن، زبان فارسی علمی را تجهیز و تقویت کرد. اعضای پیوسته فرهنگستان زبان و ادب فارسی جمهوری اسلامی ایران، که خط مشی فرهنگستان را تعیین می‌کنند، به همین گروه دوم تعلق دارند و معتقدند که، هرچند انبوه متراکم لغات بیگانه که در دهه‌های گذشته پدید آمده و بی‌معادل مانده و نیز سیلاب بی‌امان لغاتی که هم‌اکنون دم‌به‌دم از راه می‌رسد کار را بسیار دشوار ساخته، نباید از پای

نشست و دست از واژه‌گزینی شست بلکه می‌باید دامن همت به کمر زد و، آهسته و پیوسته به شیوه‌ای معتدل و با حوصله و تدبیر، زبان فارسی را از خطری که بنیان آن را تهدید می‌کند نجات داد؛ چنان‌که آموزگار شیرین‌زبان ما، سعدی گفته است:

به راه بادیه رفتن به از نشستن باطل اگر مراد نیابم به قدرِ وُسع بکوشم

پس از آن‌که اساسنامه فرهنگستان در اواخر سال ۱۳۶۹ به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی رسید، یکی دوسالی وقت لازم بود تا راه و رسم واژه‌گزینی شناخته شود و آیین‌مندی‌های لازم به وجود آید. در نخستین قدم، «اصول و ضوابط واژه‌گزینی»، پس از بررسی‌ها و بحث‌های طولانی در شورای فرهنگستان، به تصویب رسید و، در گام بعد، شرحی بر یکایک آن اصول و ضوابط افزوده شد و از این رهگذر جزوه‌ای پدید آمد که در فرهنگستان به رسمیت شناخته شد و به صورت منشور واژه‌گزینی درآمد. علاوه بر آن، ضوابط دیگری نیز به تصویب رسید تا بر حسب آنها معلوم شود اصولاً کدام لفظ و اصطلاح فرنگی را می‌توان به همان صورت فرنگی واگذاشت و کدام را باید به فارسی برگرداند. کثرت اصطلاحات بیگانه در همه رشته‌های علمی و فنی نیز ایجاب می‌کرد در کار واژه‌گزینی «اولویت‌بندی» شود و تشخیص اولویت مستلزم تعیین معیار و ترازو بود. لذا، «راهنمای تعیین اولویت در واژه‌گزینی» نیز تدوین و تصویب شد و به تدریج، با تأمین این اسباب و لوازم ضروری، مقدمات لازم برای گام نهادن در راه دراز و پیچ در پیچ واژه‌گزینی فراهم آمد. از نظر اداری و سازمانی نیز، در فرهنگستان، گروهی به نام گروه واژه‌گزینی با مدیریت یکی از اعضای پیوسته به وجود آمد و مقرر شد کارشناسان آن گروه، پس از بررسی‌های لازم، پیشنهادهای خود را به شورایی به نام شورای واژه‌گزینی، مرکب از جمعی از اعضای پیوسته و بعضی از صاحب‌نظران، عرضه کنند و آنچه در این شورا به تأیید می‌رسد، بر حسب عمومی یا تخصصی بودن واژه‌ها و مقوله آنها، به مردم و یا محافل و مجامع حرفه‌ای و تخصصی در رشته‌های متعدد علوم و فنون عرضه شود و، پس از آن‌که بازتاب واژه فارسی پیشنهادی دانسته شد، در شورای فرهنگستان مطرح گردد و، پس از تصویب در این شورا، به رئیس‌جمهور که ریاست عالی فرهنگستان‌ها را بر عهده دارد تقدیم و با تأیید ایشان به عموم دستگاه‌ها و مؤسسات دولتی ابلاغ شود. کار واژه‌گزینی در فرهنگستان با معادلیابی برای واژه‌های عمومی آغاز شد. مقصود

از واژه‌های عمومی، واژه‌هایی است که استعمال آنها در حوزه متخصصان محدود نمی‌ماند و به زبان عامه مردم راه می‌یابد و کاربرد آنها در مطبوعات و کتاب‌ها رواج دارد. از رهگذر تحقیقی که شرح جزئیات آن در این مختصر نمی‌گنجد چند هزار اصطلاح و لغت خارجی از لابه‌لای نوشته‌ها و آگهی‌های بیش از یکصد نشریه ادواری سال ۱۳۷۲، با ذکر بسامد آنها، شناخته شد و فرهنگستان از آن میان نزدیک به سیصد واژه را واجد اولویت شناخت و در دستور کار خود قرار داد و، پس از معادل‌یابی، حاصل کار را در دو جزوه منتشر ساخت و در اختیار عموم مردم و در معرض نظر صاحب‌نظران قرار داد.

با کسب تجربه از رهگذر واژه‌گزینی در حوزه واژه‌های عمومی، آیین‌نامه‌ها اصلاح و عیب و نقص کار برگه‌هایی که شناسنامه و سرگذشت و خلاصه اطلاعات لازم برای هر واژه در آنها درج می‌شد شناخته و برطرف شد و ابزار کار در عمل سوهان خورد و صیقل یافت. اکنون نوبت ورود در عرصه واژه‌های تخصصی فرا رسیده بود. قرار شد گروه‌هایی تخصصی در واژه‌گزینی مرکب از چند نفر از متخصصان علاقه‌مند و آشنا به معادل‌یابی تشکیل شود و در هر گروه دست کم یک نفر از کارشناسان و پژوهشگران عضو گروه واژه‌گزینی نیز عضویت داشته باشد تا واسطه ابلاغ و انتقال اصول و ضوابط و ناظر بر اجرای روش‌های مورد تأیید فرهنگستان در هر گروه باشد. نخستین گروه تخصصی واژه‌گزینی، گروه «مترو» بود. متروی تهران آماده بهره‌برداری می‌شد و معلوم بود که، با ورود این وسیله رفت‌وآمد به ایران، مقداری اصطلاح و لغت خارجی نیز به جامعه ما وارد می‌شود و فرهنگستان، به حکم آن‌که «علاج واقعه قبل از وقوع باید کرد»، در صدد برآمد، پیش از آن‌که الفاظ خارجی متعلق به صنعت مترو وارد زبان‌ها شود، برای آنها معادل فارسی انتخاب کند. اولین بار واژه‌های تخصصی گروه واژه‌گزینی مترو در فرهنگستان در تاریخ ۱۳۷۵/۷/۱۶ در شورای واژه‌گزینی مطرح شد ولی، به دلیل اشتراک بعضی از اصطلاحات مربوط به مترو و راه‌آهن، بر آن شدیم که گروهی با عنوان حمل و نقل ریلی تشکیل دهیم که، پس از بررسی واژه‌های مترو در این گروه، سرانجام ۲۹ معادل فارسی برای این حوزه در تاریخ ۱۳۷۷/۱۲/۳ برگزیده شد که به تأیید رئیس جمهور رسید و به شرکت قطارهای شهری ابلاغ شد، هرچند که برای خود واژه «مترو» معادلی اختیار نشده است. زان پس، روند تشکیل گروه‌های تخصصی واژه‌گزینی سرعت گرفت تا بدان جا که شمار این گروه‌ها در پایان سال ۱۳۷۹ به ۴۰ رسید.

مجموع معادل‌های پیشنهادی که از سوی این گروه‌ها تا پایان تیرماه ۱۳۸۰ به شورای واژه‌گزینی ارائه شده، حدود ده‌هزار (۱۰٬۰۰۰) واژه است که تاکنون حدود هزار و پانصد (۱۵۰۰) واژه در شورای واژه‌گزینی و، از این شمار، پانصد و شصت (۵۶۰) واژه در شورای فرهنگستان به تصویب رسیده است.

گروه واژه‌گزینی، بر حسب آنچه از آیین‌نامه «راهنمای تعیین اولویت در واژه‌گزینی» مستفاد می‌شد، معادلیابی برای لغات و اصطلاحات فرنگی موجود در کتاب‌های درسی دوره‌های ابتدایی و راهنمایی و متوسطه را در اولویت قرار داد و با تحقیقی جامع این اصطلاحات را بر حسب پایه تحصیلی و ماده درسی استخراج کرد و، با تفکیک آنها بر حسب موضوع، این لغات و اصطلاحات را به گروه‌های تخصصی ابلاغ کرد و از آنها خواست تا پیشنهاد معادل فارسی برای این دسته از واژه‌ها را بر سایر واژه‌ها مقدم بدارند. این کار به انجام رسید و هم‌اکنون، در مسیر واژه‌گزینی، مراحل نهایی را طی می‌کند.

فرهنگستان به خوبی آگاه است که شمار این گروه‌های تخصصی باید به چند برابر آنچه هست افزایش یابد. اما این افزایش باید با تقویت مدیریت و توصیه و تجهیز آن همراه باشد تا حاصل کار و پیشنهادهای آن گروه‌ها با نظم و ترتیب از مراحل بررسی و تأیید بگذرد و این توسعه و تقویت امری دفعی و فوری نیست بلکه به تدریج حاصل خواهد شد.

با وام گرفتن دو اصطلاح «صف» و «ستاد» از ارتش، می‌توانیم گروه‌های تخصصی را در حکم «نیروهای در صف» و کارشناسان و پژوهشگران واژه‌گزینی را، که به ملاحظات و مقتضیات زبان‌شناختی و ادبی و اجتماعی و روان‌شناسانه این امر وقوف دارند، به منزله «نیروهای ستادی» بدانیم. در سال‌های گذشته، فرهنگستان به تربیت گروهی از کارشناسان اهتمام ورزیده و، با حضور آنان در جمع متخصصان، ارتباط و همکاری متقابل فرهنگستان و گروه‌های واژه‌گزینی تخصصی را در عمل ممکن ساخته است. از رهگذر تلاش برای تربیت این کارشناسان ستادی، بدین نکته مهم پی برده‌ایم که واژه‌گزینی در جهان امروز خود یک علم است، علمی فراهم‌آمده از چندین رشته علمی دیگر که می‌باید در ایران نیز هویت و رسمیت پیدا کند. تجربه چندساله واژه‌گزینی به ما آموخته است که، در میدان گسترده و متنوع این کارزار، دیگر نمی‌توان، به استفاده از

ذوق و دانش ادبی و علاقه و سلیقه استادان ادبیات فارسی، اکتفا کرد و کار دشوار و سنگین واژه‌گزینی را نمی‌توان تنها با رجوع به حافظه برای یافتن معادل‌های مناسب فارسی در برابر لغات بیگانه سامان بخشید. برای شناختن و شناساندن دانش واژه‌گزینی به منزله یک رشته علمی، در سال‌های گذشته، چند گام بلند برداشته شده و امید می‌رود در آینده‌ای نه‌چندان دور نتیجه این اقدام در قالب یک برنامه درسی دوره کارشناسی ارشد ظاهر شود و فرهنگستان بتواند، به صورت مستمر، کارشناسان رشته‌های متعدد علمی را در این دوره بپذیرد و آنان را از این مهارت برخوردار سازد. گام‌هایی که برای نیل به این مقصود برداشته شده یکی برگزاری دو دوره نهم‌ماهه آموزش آزاد واژه‌گزینی است و دیگر برپایی نخستین هم‌اندیشی واژه‌گزینی و اصطلاح‌شناسی و سرانجام ارتباط دائم با مجامع جهانی واژه‌گزینی و اعزام چندین گروه کارشناس به اروپا برای شرکت در گردهمایی‌ها و دوره‌های آموزشی واژه‌گزینی و به انجام رساندن چند تحقیق در مسائل و مباحث متعلق به واژه‌گزینی و به دست دادن چندین ترجمه در باب همین مسائل و مباحث. مجموعه مقالات آن هم‌اندیشی و نتیجه بیشتر آن تحقیقات و ترجمه‌ها منتشر شده و، در آن و جزوه‌های متعددی که حاوی معادل‌های فارسی مصوب فرهنگستان در رشته‌های گوناگون است، در دسترس دست‌آوردان واژه‌گزینی قرار گرفته است. شمار مواد انتشاراتی گروه واژه‌گزینی، اعم از کتاب و جزوه و مجموعه مصوبات و ترجمه و گزارش تحقیق، از پنجاه (۵۰) تجاوز می‌کند.

آنچه گفته آمد گزارشی بود مجمل و فهرست‌وار از تلاش و کوششی که در چند سال گذشته صورت گرفته و راهی که تا کنون طی شده است، اما، آینده‌ای که پیش روست چگونه پیش‌بینی می‌شود؟
امید ما این است که، با ادامه این تلاش و کوشش و پالایش و پیرایش شیوه‌ها و آیین‌مندی‌ها، واژه‌گزینی در ایران نهادینه شود و دیگر قائم به اشخاص و یا حتی قائم به یک مؤسسه مانند فرهنگستان نماند و نباشد، هرچند معتقدیم فرهنگستان همواره باید به عنوان یگانه مرجع رسمی و قانونی زبان فارسی در همه اقلیم فارسی‌زبان حضور و فعالیت داشته باشد.

ما در پی آنیم تا، با آگاه ساختن قاطبه دانشمندان و دانشجویان کشور به ضرورت و اهمیت دست‌یافتن به زبان فارسی علمی، غیرت و همت ملی را در جامعه برانگیزانیم و،

هم‌زمان، با تشویق نخبه‌هایی از متخصصان هر رشته به اهتمام به واژه‌گزینی، گروه‌های واژه‌گزینی تخصصی را توسعه دهیم و تقویت کنیم. در حال حاضر، در هر یک از این رشته‌ها هزاران واژه بیگانه در انتظار معادل فارسی است. فرهنگستان، در قدم اول، سعی می‌کند، با یافتن معادل برای شماری در حدود صد واژه از هر حوزه و انتشار آنها، الگویی به دست دهد تا به مثابه شاخصی باشد برای نشان دادن راه به همه استادان و متخصصانی که علاقه دارند علم و فن را به زبان فارسی عرضه کنند. آنان خواهند توانست، با الهام‌گیری از این نمونه و الگو، لغات و اصطلاحات را به فارسی برگردانند و فرهنگستان خواهد توانست با سازوکار مدیریتی خود در حوزه واژه‌گزینی کار «تشخیص» و «تصویب» و «تثبیت» معادل‌های فارسی مناسب را سرعت و سامان بخشد و از تشتت و سرگردانی در عرصه لغات و اصطلاحات علمی مؤثراً بکاهد. باشد که زبان فارسی، که در گذشته توانایی و شایستگی خود را برای بیان علم و ادب و فلسفه و عرفان و کلام و مراسلات دیوانی و حکومتی در قلمرو پهناوری از جهان به اثبات رسانده بود، امروز نیز بتواند، هم‌چنان که زبان عامه مردم کوچه و بازار کشور ماست، زبان استادان و متخصصان و دانشجویان علوم و فنون نیز باشد و در جهانی که تندباد جهانی شدن هویت‌های ملی و فرهنگ‌های کهن را تهدید می‌کند، به مثابه «رمز هویت ملی» ما، باقی بماند تا ما هم بتوانیم با تکلم بدان به عنوان یک ملت باقی بمانیم.

□